

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ

УДК 378.661(477-25),19":579:378.12:323.28

Мельник В.В.,
Широбоков В.П.,
Яворовський О.П.

КАФЕДРА МІКРОБІОЛОГІЇ КИЇВСЬКОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ У 20-х – 30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОДІЇ, ФАКТИ, ДОКУМЕНТИ

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

Резюме. У статті розглядаються репресії щодо науковців, що відбулись у 20-х – 30-х роках ХХ століття в Україні. На підставі архівних даних представлена та проаналізована інформація про репресії щодо співробітників кафедри мікробіології Київського медичного інституту: завідувача кафедри М.П. Нецадименка, асистентів П.Г. Шеремета і С.С. Дяченка.

Ключові слова: репресії, Київський медичний інститут, кафедра мікробіології М.П. Нецадименко, П.Г. Шеремет, С.С. Дяченко.

В історії України кінець 20-х – початок 30-х років ХХ сторіччя закарбувався як період утвердження тоталітарного режиму, в основі внутрішньої політики якого лежали насильницькі методи управління суспільством. В результаті такої політики непоправних втрат зазнала українська наука і культура, представники якої масово репресувались. Доступ до архівно-слідчих справ, який отримали науковці після 1991 р., дозволив зрозуміти загальну картину репресій в СРСР та, зокрема, в Україні. Однак, незважаючи на більш як двадцятирічну роботу науковців з архівно-слідчими справами, лише окремі справи найбільш значних діячів культури, науки, політики, репресованих за часів радянської влади, або ж найбільш гучні процеси, влаштовані нею, стали об'єктом дослідження вчених. Однією з причин цього залишається обмеження доступу для роботи з архівно-слідчими справами широкого кола дослідників [1]. Тому вкрай актуальним є дослідження репресій щодо конкретних осіб науковців, вплетення їх у загальну канву історичних подій, їх неупереджена оцінка не лише з метою відновлення історичної справедливості, але й визначення їх ролі у розвитку вітчизняної науки.

Вже з перших років становлення радянської влади на території України одним з інструментів впливу на інакомислячий прошарок населення, ставали репресії. Нова влада, боячись зустріти опір, проводила виявлення «контрреволюційних

угруповань», основою яких були люди освічені, інтелігенція, які досить критично сприймали зміни суспільного ладу, що насаджувався радянською владою. Перш за все побоювання викликали ті особи, які відігравали помітну роль в українському уряді та ті, що відстоювали необхідність відновлення «єдиної і неділимої Росії». Тому однією з перших під удар потрапила українська інтелігенція – науковці, викладачі, медичні працівники. У квітні 1921 р. харківський часопис «Коммунист» попередив інакомислячу професуру «старої школи»: «Ми примусимо вас і примусимо інших, викинувши всіх непокірних, йти по комуністичному шляху, який диктує вам пролетаріат» [Цит. за: 2]. Тож вже тоді годі було сподіватись науково обгрунтованої, толерантної критики «невірних» поглядів та ідей.

Одним з перших показових процесів стала справа групи колишніх гласних міської думи при Денікіні по здійсненню програми «Національного центру» і за активну підтримку Добровольчої армії, розгляд якої надзвичайною сесією революційного трибуналу розпочався 24.04.1921 р. у Харківському оперному театрі. Серед 24 звинувачених було 10 професорів харківських вищих навчальних закладів. Згідно з вироком, «вбачаючи в діях підсудних активну підтримку Добрармії і тим самим сприяння її жорсткій розправі з робітниками і селянами в тилу і боротьбі з Червоною Армією на фронті, револю-

ційний трибунал вважає, що вони заслуговують суворого покарання» [Цит. за: 2]. Засудженням було призначено досить м'яке покарання – від 1 до 5 років громадських примусових робіт, зумовлене, швидше, відсутністю у розпорядженні слідства переконливого фактичного матеріалу та речових доказів. Не зважаючи на формальне дотримання юридичних норм, виразно почали проступати елементи беззаконня (грунтування звинувачень тільки на свідченнях, відсутність суттєвих речових доказів тощо).

Масові репресії проти інтелігенції розгорнулись в Радянській Україні вже у 1922 р. Під загрозою опинились сотні представників інтелігенції Москви, Петрограда, Харкова, Києва, Катеринослава і Подільської губернії. Питання про висилку «реакційно налаштованої професури» було розглянуто на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 22.06.1922 р. На підставі прийнятих рішень незабаром був сформований список конкретних кандидатур на вислання. За даними В.І. Гусева, «український список» був остаточно підготовлений до 3.08.1922 р. З 77 включених до нього осіб з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця 47 становили працівники вищої школи, з яких 32 – професори. До київського списку увійшли: з Київської медичної академії: проректори П.Т. Бочкарьов і І.В. Кістяківський і О.П. Кримов, асистент кафедри хірургії В.Ц. Делярю, асистент кафедри судової медицини В.А. Рожановський, професор І.Т. Тітов, помічник проректора О.О. Мацнева, колишній голова Ради Міністрів при Центральній Раді професор Чехівський, професор М.П. Вашетко, професор Добросердов, професор О.В. Корчак-Чепурківський; ректор Інституту народної освіти (ІНО) Мігіліно та професори ІНО А.А. Жилин, С.О. Ефремов, Демець; професор Всеукраїнської академії наук К.Ф. Яношевич; лікарі В.І. Вагуна, М.Д. Гацанюк, А.І. Крупський, В.Н. Курсина, Д.Н. Колесніков, М.І. Олтаржевський, Подерика, П.Ф. Швогер-Петецький; інженери Е.Ф. Ремфельд, Миронович, Н.К. Обручев, Погнусевич, Д.П. Рудін; артистки Коломієць і Є. Лісовська. 9.08.1922 р. список антирадянської інтелігенції, складений Держвним політичним управлінням (ДПУ) України, розглянула і затвердила спеціальна Комісія ЦК РКП(б) [3, 4]. 18.08.1922 р. президія ВЦВК прийняла постанову «Об административной высылке», і операція з вислання інтелігенції розпочалась [3]. У документі з Державного архіву Російської Федерації «Інформація київського кореспондента «Центру

дій» про масові арешти серед української інтелігенції є опис подій у Києві у серпні-вересні 1922 р.: «16 августа произведены аресты среди киевской интеллигенции. Арестованы проф[ессора] медицинского института Крымов и Титов, преподаватели и ассистенты того-же института Бочкарев, Рожановский, Кистяковский, Делярю, Кураева, завед[ующий] городск[ой] электрич[еской] станцией инжен[ер] Обручев, инжен[ер] Миронович, С.А. Ефремов, священник одной из киевской церковей Янушевский, бывш[ий] украинский министр Чеховский, артистки украинского театра Коломиец и Лисовская, акушерка Вавуло, ординатор Кирилловской больницы Швагер-Летжецкий, д[окто]р Подушко и проф[ессор] Жилин. Через несколько дней – «дополнительно» – проф[ессор] медиц[инского] института Вашетко и проф[ессора] унив[ерси]тета Де-Метц и Митилино. Арестам предшествовали весьма поверхностные обыски, не оставлявшие сомнения, что аресты предрешены вне зависимости от результатов обыска. Первоначально в городе господствовало убеждение, что это «недоразумение», которое через 2-3 дня разрешится. Последовавший допрос показал, что это не так. Каждому из арестованных следователями ГПУ была вручена печатная анкета с вопросами об отношении к советской власти, Коммунистической партии, эмиграции, реформе высшей школы, процессу эсеров и т.п., а также, где был в 1917 г., 1918, 1919 и 1920 [годах]. Кроме того, следователь задавал устные вопросы из биографий арестованных и «политграмоты»... Никаких конкретных контрреволюционных поступков никому не инкриминировалось, а на вопросы, в чем их собственно обвиняют и на основании какого материала, отвечали, что имеются агентурные сведения. Через несколько дней после допроса было объявлено постановление о высылке всех за границу, причем «преступление» обозначалось краткой стереотипной фразой – «с октября 1917 г. не только не примирился с советской властью, но ни на одну минуту не прекращал своей контрреволюционной деятельности». Выслаемым было предложено дать подписку о добровольном к 1 сентября выезде за границу... Аресты произведены по телеграмме из Харькова. Харькову, повидимому, принадлежит сам выбор, хотя неисключается некоторое влияние и Киевского ГПУ. В общем выбор носит случайный характер... По имеющимся сведениям такие же аресты имели место в Москве, Харькове и

Одессе, причем пострадала преимущественно профессура. Таким образом, большевики могут считать, что «заняли», по характеристике Зиновьева, важнейшую из «командных высот» — высшую школу» [Цит. за: 3]. Комісією, створеною постановою Політбюро ЦК від 11.01.1923 р. з питання про українську інтелігенцію, було прийнято рішення про вислання осіб зі згаданого списку. Так, серед співробітників Київського медичного інституту (КМІ) до Туркестану мали бути вислані П.Т. Бочкарьов, В.Ц. Делярю і І.В. Кистяковский, до Оренбурга — В.А. Рожановський і К.Е. Добровольський, до Перму — І.Т. Тітов і М.П. Вашетко, до В'ятки — О.В. Корчак-Чепурківський, відмінено вислання О.П. Кримву [5]. Операція з вислання антирадянської інтелігенції завершилась на початку 1923 р. Незважаючи на те, що в ході її вдалося врятувати від депортації ряд відомих вчених, діячів культури (С.О. Єфремов, Чехівський, М.П. Вашетко, О.В. Корчак-Чепурківський та ін.), втрати інтелектуального потенціалу були справді значними і непоправними [3]. Та це був лише початок масових репресій української інтелігенції.

Кінець 20-х — початок 30-х років ХХ століття ознаменувався новою хвилею репресій, які не оминули й викладацький склад кафедри мікробіології КМІ. Після «успішного» фабрикування і проведення справи Спілки визволення України (СВУ), прилюдний розгляд якої знову відбувся у приміщенні Харківського оперного театру, службою ДПУ на початку 30-х років створюються сценарії нових процесів проти «ворогів народу». Уповноважені ДПУ вже мали досвід фабрикування справ, формулювання зізнань та вибивання потрібних показань з заарештованих. Цьому сприяв досвід з фабрикуванням справи СВУ, у якій гостро бракувало фактичних даних, а звинувачення базувалося на показаннях інших підозрюваних та зізнаннях звинувачених. Наукові зібрання розглядалися як засідання контрреволюційної групи, наукові дискусії — як підготовка до замаху на Радянську владу, залучення нових членів спілки — як вербування нових агентів, закордонні відрядження з науковою метою — як отримання інструкцій від зарубіжних агентурних центрів. Водночас заарештовані чудово пам'ятали, чим закінчилися слухання справи СВУ, і підписували «широсердне зізнання» та «каяття», сподіваючись уникнути більш суворого покарання. Згодом, у 1937-1938 рр. ці зізнання стануть приводом до серії нових арештів, що скінчатся значно трагічніше. Процес СВУ, окрім того,

«розв'язав руки» органам ДПУ для організації подальших «чисток».

«Каральні більшовицькі органи не обмежились безпосередньою судовою розправою над звинувачуваними. Їм було важливо показати начебто підтримку народу. Численні збори робітників, перед якими ще вчора виступали осуджені вчені, за вказівками партії вимагали для них якнайсуровішого покарання. Збори професорів і викладачів КМІ у квітні 1930 р. «рішуче відмежувались від контрреволюційної купки в «СВУ» ... визнали за потрібне провести самоочистку своїх лав від шкідників». Резолюцію зборів підписали 99 професорів, асистентів і викладачів, в тому числі Стражеско, Губергріц, Гаккебуш, Кримв, Нещадименко та інші» [Цит. за: 6].

Одразу після «розкриття» СВУ органами ДПУ почала фабрикуватись справа про так званий «Український національний центр» (УНЦ). Більшість осіб, яким інкримінувалась участь в УНЦ, були службовцями, працювали в системі народної освіти, в наукових закладах. Серед 50 заарештованих у справі УНЦ майже 30 чоловік були членами Української партії соціалістів-революціонерів (УСРП) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Роль керівника УНЦ було відведено колишньому голові Центральної Ради академіку М.С. Грушевському. Справі про УНЦ з самого початку надавалося особливе значення. 22.03.1931 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання про діяльність УНЦ. Ця організація була оцінена як така, що продовжила ворожу соціалізму лінію СВУ. Справа УНЦ мала націоналістичне забарвлення, і, за всіма ознаками, йшла попередня підготовка до гучного показового процесу. Та він не відбувся, і звинувачених судила за закритими дверима «трійка» ОДПУ СРСР. У звинувачувальному висновку також зазначалось, що УНЦ є складовою частиною галицької контрреволюційної «Української військової організації». Останньої, до речі, не існувало взагалі, і справа на неї фабрикувалась, базуючись виключно на свідченнях звинувачених [6].

Також на 1930-1931 рр. припадає «розкриття» контрреволюційної організації лікарів Південної залізничної дороги, пов'язаної зі всесоюзною військово-офіцерською контрреволюційною організацією «Весна». В участі у цій організації лікарів було звинувачено медиків О.Д. Дремлюгу, Б.Ф. Гудим Левковича, М.С. Цетковського, К.В. Артемьєва, Т.С. Глікмана, В.Х. Оксюзова, П.Г. Бережанського, М.Н. Красновець та засуджено до різних строків ув'язнення. Так, П.Г. Бережанського було засуджено до трьох

років ув'язнення у концтаборі — умовно. В ході слідчих дій під тиском звинувачені не лише робили зізнання про власну участь у контрреволюційних організаціях, але і називали знайомих і колег, яким, на вимогу слідчих, приписувалися так само контрреволюційні діяння. Про такий тиск видно з протоколів допитів та показань. У показаннях П.Г. Бережанського, написаних ним 30.01.1931 р., наприкінці читаємо: «Вы мне сказали, что я буду писать их 4-5 часов, а я писал 14 S часов... У меня нет уже сил переписывать написанное и исправлять ошибки». Остання фраза кілька раз перекреслена [7, арк.49].

Свідчення М.С. Цетковського та його дружини В.В. Вашетко, завідувачки вакцинного відділу Київського санітарно-бактеріологічного інституту (КСБІ) Є.О. Пирожникової про участь директора КСБІ та завідувача кафедри мікробіології КМІ М.П. Нещадименка у контрреволюційній організації стали офіційною причиною його арешту [8, арк.47-53]. За свідченнями Є.О. Пирожникової, «Киевскую организацию по линии санбакинститута возглавляет профессор М.П. Нещадименко», а за свідченнями М.С. Цетковського, «инициатива в деле биовойны принадлежала: Нещадименко, Волкову и Бережанскому в масштабе прежде всего Киева и далее в масштабе Киевского округа. Проводниками этой идеи биовойны являлись: Литвиненко, Гах, Бергман, Мансветов — детский врач, сан[итарный] врач Краснокутский — зав[едующий] тубдиспансером Ю[жной] Ж[елезной] Д[ороги], Немец — зав[едующий] поликлиникой Красного Креста... Все перечисленные проводники идеи должны были вести работу по указанию и директивам тройки: Нещадименко, Волкова, Бережанского в Киеве...» [8, арк.49]. М.П. Нещадименко був заарештований 1.02.1931 р. за звинуваченням в контрреволюційній діяльності. За подібними звинуваченнями у той же час були заарештовані й інші співробітники КСБІ (професор Б.І. Клейн, професор О.А. Кронтовський, М.П. Біріджи, М.С. Сисак, О.І. Одрина) та КМІ (завідувач кафедри патологічної фізіології М.П. Вашетко, завідувач кафедри фізики професор Г.С. Руденко, погодинний доцент епідеміології Петренко, асистент кафедри туберкульозу лікар В.Х. Оксюзов) [9, арк.17-53; 10, арк.121-122]. Майже місяць тривали допити, у яких М.П. Нещадименко був змушений взяти на себе провину. Згідно з версією ДПУ, у 1917-1920 рр. українськими націоналістами було створено Український Національний Центр (УНЦ) на чолі з М.С. Грушевським. Медичну лінію УНЦ очолив О.В. Корчак-Чепурківський, який і «завербував» М.П.

Нещадименка. У 1926 р. було утворено лікарську контрреволюційну організацію, до якої увійшли Г.Ф. Писемський, М.П. Вашетко, М.П. Нещадименко. Згодом М.П. Нещадименко, М.П. Вашетко і Клисенко (у 1930 р. його замінив П.Г. Бережанський) стали керівною трійкою контрреволюційної київської крайової організації лікарів, яка, у свою чергу, стала підсобною організацією УНЦ. У 1927 р. М.П. Нещадименко увійшов до складу УНЦ, метою діяльності якого було повалення Радянської влади і встановлення Української самостійної республіки в дусі УНР. Київська контрреволюційна організація лікарів мала зв'язки з закордоном, а також центри у інших містах України. Її завданням було шкідництво, розробка ідеї біовійни, план якої розробляли М.П. Вашетко, М.П. Нещадименко і П.Г. Бережанський [8, арк.4-80]. Згідно з протоколом допиту М.П. Вашетка від 7.02.1931 р., «организация была разбита на 3 группы: причем каждая из групп руководилась одним из членов тройки, а именно: Нещадименко, руководил бак[териологической] группой, занимавшейся вопросом применения бактерий на предмет практической помощи интервенции. Бережанский руководил также аналогичной Нещадименко плюс практическое применение бак[териальных] ядов в условиях биовойны являвшейся одной из основных задач к[онтр]-р[еволюционной] врачебной организации в интересах способствования интервенции. Я лично руководил группой занимавшейся вопросом применения в биовойне биотоксинов (томанны и бак. токсины). В мою группу входили члены организации: д[октор] Бергман, д[октор] Цетковский, врач Вашетко Вера Вячеславовна. Количественный состав членов организации не превышает 40 человек, известные же мне как члены организации лишь следующие: Бергман, Нещадименко, Гах, Клисенко, Бережанский, Вашетко В.В., Цетковский, Краснокутский, Гликман, Артемьев, Дремлюг ... Задачей краевой организации в целом входило оказание практической помощи в деле свержения Соввласти на Украине ожидавшейся в 1930 г. интервенции со стороны Польши и Франции, причем непосредственное участие в деле интервенции должно было принимать левое украинское движение за кордоном и результатом всей интервенции должно было последовать установление самостийно-демократической республики на Украине. Практическая помощь определялась биовойной, сводившейся в мирное время к созданию соответствующей организации и подготовке средств для биовойны и применению их в действии при начале военных дей-

твий. По плану організації біовійна підготовлялась в плоскості: загрязнение питъевых вод, т.е. колодцев и водопроводов, изготовление бактериальных культур и токсинов для усиления заразных болезней, с целью ослабления боеспособности Красной Армии и ее тыла. В задачи каждого члена в отдельности входило непосредственное участие в выполнении указанных выше работ, в вербовке новых членов» [11, арк.24-26].

Згідно свідчень М.П. Нещадименка, «у верхівку української контрреволюційної організації входили: М.С. Грушевський, Ф.Я. Савченко, Щербина, Голубович, Лозанівський, Веселовський, Коліух, Баланін, Корчак-Чепурківський, Вашетка, Нещадименко... Українська к[онтр]-р[еволюційна] організація, охопивши всі галузі народного господарства – ВИШ-і, організації, сільськогосподарські, кооперативні, медичні, ветеринарні, наукові тощо переводила свою діяльність таким способом, що скрізь по установах та організаціях гуртувала українські національні сили, вербуючи їх... як то було зроблено в Київському медичному інституті для СВУ, коли представниками КМІ були О. Черняхівський, Удовенко, Підгаєцький, Барбар, Кудрицький» [8, арк.102].

У постанові від 23.02.1931 р. у справі М.П. Нещадименка сказано, що у січні 1931 р. «ДТООГ-ПУ ЮЗ-а была раскрыта и ликвидирована краевая к[онтр]-р[еволюционная] организация врачей и бактериологов, ставящая своей целью свержение С[оветской] В[ласти] путем вредительства, внедрения в антисоветские слои идеи вооруженного восстания и оказания помощи интервентам методами биовійны... учитывая, что обвиняемый Нещадименко М.П. прямого отношения к деятельности к.р. организации на транспорте не имел, постановил: следственное дело №205 по обвинению Нещадименко... передать по территориальности Киевскому Сектору ГПУ для продолжения производства следственных действий» [8, арк. 81-84]. Аналогічною є постанова від 25.02.1931 р. щодо професора Б.І. Клейна: «ДТООГПУ ЮЗ-а при ликвидации к[онтр]-р[еволюционной] военно-офицерской и к[онтр]-р[еволюционной] биоврачебной организации, стало известно о принадлежности к организации врача бактериолога Клейна Б.И. На основании изложенного и учитывая, что обвиняемый Клейн Б.И. прямого отношения к деятельности к.р. врачебной организации на транспорте не имел – постановил: следственное дело №152 по обвинению гр[аждани]на Клейна Бориса Ильича... по ст.54 п.11 УК УССР передать по территориальности в Киевский сектор для

дополнительного производства следственных действий в нем» [12, арк. 19-20].

Отже, справа про діяльність крайової контрреволюційної організації лікарів і бактериологів вже була готова, участь М.П. Нещадименка, М.П. Вашетка у діяльності УНЦ визначена, залишалось передати «следдело вместе с личностью» заарештованих Київському Оперативному Сектору (КОС) ДПУ УРСР для производства по нем дальнейших следственных действий по линии УНЦ». Справу М.П. Вашетка було передано згідно з постановою від 8.06.1931 р., та незабаром повернуто назад і постановою від 26.07.1931 р. «принимая во внимание его чистосердечное раскаяние и безвредность нахождения на свободе» було вирішено «избранную в отношении гр. Вашетка Н.П. меру пресечения – содержание под стражей – отменить и Вашетка из-под стражи освободить; дело производством прекратить» [11, арк.223].

Відповідно до Постанови від 18.06.1931 р., Б.І. Клейн був залучений у якості звинуваченого як член контрреволюційної організації медиків та відпущений під підписку про невіїзд з Києва, а постановою від 20.06.1931 р. його справу було передано для долучення до справи УНЦ, оскільки «Клейн Б.И. проходит по показаниям украинской к[онтр]-р[еволюционной] краевой организации врачей-медиков проф[ессора] Нещадименко М.П. как член этой организации» [12, арк.21-22]. Лише 20.02.1933 р. відносно нього було прийнято рішення: «принимая во внимание, что по делу не собрано достаточно доказательств, устанавливающих виновность предписываемых ему преступлений для передания суду, а посему, руководствуясь 2 п. 197 и 159 ст.ст. УПК УССР постановил: дело в отношении гр[ажданина] Клейн Б.И. производством прекратить и сдать в архив» [12, арк.24].

У справі М.П. Нещадименка відсутня постанова про переведення його справи до КОС ДПУ, але, зважаючи на відповідні постанови у справах Б.І. Клейна і М.П. Вашетка, переведення мало відбутись у червні 1931 р. З-під варті М.П. Нещадименко вийшов під підписку про невіїзд лише 19.11.1931 р. [8, арк.131,132], однак справу припинено не було. У заключенні від 16.02.1932 р. по звинуваченню М.П. Нещадименка читаємо: «Во второй половине 1930 г. органами ГПУ на Украине была раскрыта украинская контр-революционная повстанческая организация... На основании вышеизложенного, Нещадименко М.П. ...в достаточной степени изобличается в том, что на протяжении с конца 1925 г. по день ареста состоял активным членом контрреволю-

ционной организации врачей, а с 1927 г. членом украинской контрреволюционной организации, ставившей своей целью вооруженное свержение Советской власти на Украине, что он, обвиняемый Нещадименко, являясь организатором Киевской Краевой врачебной контрреволюционной организации, руководил таковой до момента ареста, причем с 1927 г. входил в состав Украинского национального центра, руководимого академиком М.С. Грушевским, что работая активно в деле развития контрреволюционной организации, обвиняемый Нещадименко вовлек в состав членов контрреволюционной организации профессоров Кронтовского, Кучеренко, Пучковского, и врачей Гаха, Цвиткиса, Хатунцева и Клейна, что он, Нещадименко, едучи в научную командировку за границу, имел связь с эмигрантскими кругами, проинформировал последних о наличии контр-революционной организации и выяснив настроение эмигрантов, поделился по приезде на Украину с членами контр-революционной организации, т.е. в преступных деяниях, предусмотренных ст.ст.54-11, 54-2 УК УССР». Пропонувалось вислати М.П. Нещадименка на три роки за межі України, але постановою від 13.04.1932 р. його справа була відправлена у прокуратуру на припинення, оскільки «он 1869 г.р. и отсутствует необходимость в привлечении его к судебной ответственности за содеянное преступление» [8, арк.134-138].

Відомо, що М.С. Грушевського, заарештованого як ідейного натхненника і організатора УНЦ після його «зінання» на допиті, проведеному начальником ДПУ УРСР Баліцьким, за наказом Г. Ягоди було направлено у Москву. Однак у Москві, у бесіді з начальником секретно-політичного відділу Арагановим М.С. Грушевський прямо заявив, що не витримає натиску слідчих, і зінання його в ДПУ УРСР щодо діяльності УНЦ є перебільшенням і не відповідають дійсності. У рапорті на ім'я Г. Ягоди Араганов вказав, що «...ніякої повстанської організації, очолюваної близькими до нього, Грушевського, колами, не існувало, і ніяких повстанських тенденцій у середовищі його політичних друзів не було». Однак, кримінальну справу на М.С. Грушевського тоді не припинили, хоча й звільнили з-під варті. Наклепи на інших членів УНЦ, у тому числі М.П. Нещадименка, так і залишились без спростування. Колегія ОДПУ СРСР постановою від 7.02.1932 р. притягнула осіб, начебто причетних до УНЦ, до різних строків ув'язнення (від трьох до шести років). У 1934-1941 рр. більшість з колишніх членів УНЦ було знову

притягнуто за антирадянську діяльність [6]. Отже, М.П. Нещадименко був одним з тих небагатьох, кому пошастило не лише уникнути тривалого ув'язнення, та власне вижити, але й повернутися до наукової і педагогічної діяльності. Разом з тим, за час перебування в ув'язненні його було усунено з посади директора КСБІ, натомість призначено М.О. Гроссера. Кафедру теоретичної медицини при ВУАН, як і медичну секцію ВУАН – ліквідовано. Завідування кафедрою мікробіології доручили Г.М. Марьяшевій, яка не була навіть кандидатом медичних наук. Відчутний удар було нанесено діяльності КСБІ, адже частину його працівників, як згадано вище, було заарештовано. Та попереду були роки «Великого терору» – 1936-1938 рр.

У 1938 р. КМІ та КСБІ сколихнула чергова хвиля репресій. Серед співробітників кафедри мікробіології і епідеміології 12.06.1938 р. був заарештований П.Г. Шеремет, а 7.09.1938 р. – С.С. Дяченко за звинуваченням в участі у контр-революційній шкідницько-диверсійній організації і проведенні шкідницької діяльності в КСБІ. Згідно з Наказом по КМІ №104, §5 від 14.09.1938 р., С.С. Дяченко був звільнений від виконання обов'язків асистента з 7.09.1938 р. «за невихід на роботу» [13, арк.134]. При ознайомленні з архівно-слідчими справами абсурдність висунутих звинувачень одразу впадає у вічі. Особливу увагу привертає справа Шеремета Петра Герасимовича. Оскільки у сучасних виданнях з історії КМІ та КСБІ відсутні будь-які згадки про його наукову діяльність у галузі мікробіології, є потреба висвітлити його життєвий шлях та діяльність. П.Г. Шеремет народився у 22.08.1895 р. у с. Піддубівка Полтавської губернії. У 1908-1915 рр. він екстерном навчався у Прилуцькій гімназії, а після служби старшим унтер-офіцером Гвардії гренадерського полку у 1915-1918 рр., навчався у 6-7 класах Прилуцької комерційної школи та на Прилуцьких педагогічних курсах. У 1921 р. він вступив до КМІ. Ще студентом 2-го курсу КМІ почав працювати спочатку в патологоанатомічному інституті як молодший помічник лаборанта, а в 1923 р. перейшов на кафедру мікробіології КМІ, де працював на посаді препаратора. П.Г. Шеремет був активним членом наукового товариства студентів-медиків, і 1924 р., за пропозицією професора М.П. Нещадименка, він написав разом з лікарем Клістером наукову роботу: «Бактеріологічний дослід ротового дзеркала (люстра) в зв'язку з антисептикою й асептикою». Після закінчення КМІ у 1926 р. П.Г. Шеремет вступив до аспірантури на кафедрі теоретичної

медицини при КСБІ, яку очолював М.П. Нещадименко, після закінчення якої у 1928 р. залишився у КСБІ [14, арк. 9-14]. При вивченні стерилізуючих властивостей фільтрів Зейца, які широко застосувались у роботі у НДІ та лабораторій, П.Г. Шеремет ще у 1930 р. розробив оригінальну технологічну схему виробництва азбестоцелюлозних пластинок фільтрів з уральського хризотилового азбесту і деревинної целюлози двох марок: СФ (стерилізуючий фільтр) і Ф (звичайний фільтр). Після експериментальних досліджень фільтрів у КСБІ та інших науководослідних інститутах було підтверджено ефективність фільтрів та запропоновано організувати їх масове виробництво. Організація і засвоєння технологічного процесу була закінчена у 1932 р. і передана Ленінградському азбестовому заводу. Дослідження фільтрів на базі КСБІ, проведене П.Г. Шереметом, дозволило зробити висновки, що бактеріозатримні властивості та пропускна здатність фільтрів СФ наближаються до таких самих фільтрів ЕК Зейца, але не змінюють біологічних властивостей фільтратів. Використання фільтрів вітчизняного виробництва, безумовно, значно б зменшило витрати бактеріологічних інститутів, які закупували фільтри Зейца за кордоном. Тож для організації вироблення пластинчатих фільтрів П.Г. Шеремет був направлений у відрядження до Москви, а після повернення був призначений адміністратором з виготовлення препаратів. З 1933 р. на фільтрах СФ почали працювати всі біофабрики Ветпостачпрому, використавши за три роки близько 300 тисяч штук фільтрів. У 1935 р. для медичних закладів СРСР через КСБІ було придбано загалом 46 тисяч штук фільтрів [15]. П.Г. Шеремет перейшов працювати до мікробного відділу під керівництвом М.П. Нещадименка, а з 1936 р. очолив вакцинний відділ. У 1936 р. у КСБІ М.О. Гроссером, П.Г. Шереметом та Г.Ф. Борнгауптом було проведено дослідження фільтрувальних апаратів системи пресфільтрів для фільтрації питної води відкритих водойм та доведено їх ефективність після попередньої коагуляції і фільтрації води через пісок [16]. Натомість, під час допитів П.Г. Шеремет «зізнався», що «Гроссер дал Борнгаупту указание производить негодные фильтрпрессы. Первый фильтр попал в Харьковский бакинститут, его вернули, а второй – в Киевский бакинститут в сывороточный отдел. Также негодные фильтры рассылаются на ветеринарные биофабрики: Омскую, Витебскую, Калининскую, Житомирскую...» У 1935 р. П.Г. Шеремет зайняв-

ся дослідженням бактеріофагів. Його цікавили питання: яку роль відіграє бактеріофаг при самоочищенні води у природних водоймах; чи може бактеріофаг бути санітарно-гігієнічним показником забруднення води; яка природа бактеріофага і причини його виникнення у воді природних водойм. У 1936 р. Харківським інститутом комунальної гігієни була організована поїздка по Дніпру від с. Корчуватого до Трипілля та відібрано проби води. М.С. Пікуль і П.Г. Шеремет виявили бактеріофаг лише у воді, куди потрапляли стічні води. У тому ж 1936 р. П.Г. Шеремет паралельно з роботою у КСБІ почав працювати на кафедрі мікробіології лікувального факультету, а у 1937 р. перейшов на кафедру мікробіології та епідеміології під керівництвом М.П. Нещадименка.

У 1938 р. знову почалися арешти співробітників КСБІ. Одним з перших був арештований професор КСБІ Б.І. Клейн, який виявився «одним из руководителей немецко-фашистской диверсионной организации», що начебто діяла впродовж багатьох років в КСБІ, а за його свідченнями був арештований ряд інших співробітників. Вигадувати новий сценарій не довелося: за основу було взято справу 1931 р. про крайову контрреволюційну організацію лікарів і бактеріологів, що діяла у КСБІ. Частина діючих осіб була та ж сама, але, окрім того, у якості «завербованих» під час слідства називались професор В.В. Віттенбург, професор КМІ О.І. Крупський, Коцюю, Д.І. Іоселевич, Є.І. Лепехін, С.В. Рибінський, М.С. Пікуль та інші співробітники КСБІ. Так, П.Г. Шеремет «имел диверсионное задание в случае войны с Германией приготавливать вакцины против эпидемических заболеваний, способствующие выведению из строя людей, гл. обр., в частях Красной Армии», а також був українським націоналістом, брат якого – петлюрівський офіцер – емігрував до Польщі. 12.06.1938 р. П.Г. Шеремет був заарештований за звинуваченням в участі у фашистській шпійонсько-диверсійній організації. Впродовж місяця він перебував у спецкорпусі Київської в'язниці, але при цьому його справа не містила ні анкети, ні автобіографії, не було жодного протоколу допиту, лише недописане «зізнання» та витяг з протоколу допиту Б.І. Клейна. 16.07.1938 р. П.Г. Шеремет був викликаний на допит і застрелений при спробі здійснити втечу [9, арк.15]. Більше року його доля лишалася невідомою для родичів, і лише завдяки клопотанню його дружини та перегляду справи лікарів-бактеріологів (у зв'язку з початком репресій проти самих слідчих) справа П.Г. Шеремета була пере-

глянута, і Військовою прокуратурою Київського військового округу (Постанова від 10.03.1940 р.) він був посмертно реабілітований за відсутністю складу злочину [9, арк.55; 17, арк.16-17, 20-23].

Заарештованому 7.09.1938 р. С.С. Дяченку було висунуто звинувачення, що він «являвся учасником контрреволюционной вредительско-диверсионной организации и проводил вредительскую работу в Киевском санбакинституте». Це не зважаючи на те, що у 1936 р. С.С. Дяченко, який з 1929 р. працював в КСБІ, а в 1935-1938 рр. завідував антигенною науково-дослідною лабораторією, вперше у СРСР отримав ефективну лікувальну протичеревнотифозну сироватку. С.С. Дяченко планував у КСБІ розгорнути з 8.09.1938 р. серію дослідів з імунізації різних тварин, тварини вже були підготовлені, але арешт зупинив проведення всіх дослідницьких робіт. Впродовж 2-х місяців С.С. Дяченко викликався на допит 10 раз, але в справі за цей час є лише один протокол допиту. Визнавати надуману провину С.С. Дяченко не бажав, тому для проведення додаткових слідчих дій сержант Краковський, що вів справу, тричі клопотався про продовження строку перебування ув'язненого. Однак ні очна ставка, ні зачитування свідчень інших ув'язнених не змінили показань Сергія Степановича. Цікаво, що у справі С.С. Дяченка є виписка з заяви арештованого П.Г. Шеремета (без підпису), де зазначено: «Нещадименко и Дяченко вели подрывную работу, в оспяном отделе ими был выпущен заведомо негодный оспяной детрит, который не давал профилактического эффекта. Это также шло для Красной Армии...» [18, арк.44-45]. У єдиному «зіннанні» у справі П.Г. Шеремета такого фрагменту взагалі немає, що свідчить про підтасовування фактів у ході слідства. 16.04.1939 р. закінчена справа була розглянута на Підготовчому засіданні Військовим трибуналом та повернута «для документації вредительской деятельности Дяченко по месту его работы и установления его антисоветской деятельности». Були допитані аспірантка О.А. Гайдамашенко та асистент Ю.О. Козлов, який посвідчив: «Дяченка знаю по совместной работе по кафедре микробиологии КМИ с 1935 г. ...За время совместной работы с Дяченком мне лично, а также и от кого-либо не приходилось слышать ничего антисоветского со стороны Дяченка. ...Дяченко способный работник, много работает и продуктивно, не считаясь со временем. В общественной работе кафедры участия не принимал, но это по видимому потому, что он является работником бакинститута, а здесь занимал

лишь ассистента кафедры и сразу после занятий уходил. Более чем с кем либо другим, бросались в глаза близкие отношения с Шереметом, но в чем выражалось их знакомство, мне не известно...» [18, арк.55]. Причиною перегляду справи був не пошук істини. Справа у тому, що саме у 1938-1939 рр. відбувались процеси над слідчими у зв'язку вже з їх контрреволюційною діяльністю, адже свідків злочинів сталінського режиму теж слід було знищити. Лише завдяки цьому справу лікарів-бактеріологів було переглянуто, проведено опитування свідків з КСБІ та КМІ, проведено повторно допити ув'язнених у цій справі. Зрештою, 25.08.1939 р. при розгляді справи військовим прокурором Київського військового округу по звинуваченню В.В. Віттенбурга (заарештованого 11.07.1938 р.), Б.І. Клейна, Д.І. Іоселевича, С.С. Дяченка, С.М. Шаравського та М.І. Осмульського, справа у звинуваченні останніх чотирьох була припинена, оскільки підставою для їх ув'язнення стали показання перших двох заарештованих. Усі звинувачені, які раніше визнали себе винними, від своїх показань відмовлялись. Приміром, С.М. Шаравський заявив, що «показання дал ложные вследствие примененного к нему физического воздействия: протоколы допроса составлялись следователем, а он только их подписывал». У зв'язку з цим С.С. Дяченка та інших несправедливо ув'язнених лікарів було відпущено, а їх справу припинено. С.С. Дяченко був звільнений 25.10.1939 р. [18, арк. 14-16, 111-113].

Безумовно, це лише один фрагмент масштабного терору, що прокотився теренами України. Основна його мета була досягнута: всіх «незручних» науковців-українців, що займали керівні посади, було на час слідства зміщено з посад і заміщено «потрібними». Під приводом розкриття контрреволюційних організацій нищились українські наукові спілки, українська інтелігенція. Так, завдяки організації справ СВУ та УНЦ було розгромлено керівництво ВУАН, для чого було використано конфлікт М.С. Грушевського та С.О. Єфремова, знищено Медичну секцію ВУАН, а керівництво ВУАН перейшло у руки лояльних до радянської влади науковців. Окрім того, заведена справа з отриманими зізнаннями давала можливість за потребою у будь-яку мить заарештувати та засудити людину без будь-яких додаткових свідчень: тобто, тримати «під ковпаком». Отже, репресії 20-х – 30-х років ХХ століття призвели до значних втрат наукового потенціалу як КМІ, так і КСБІ, що відбилась на науково-педагогічній та громадській діяльності.

КАФЕДРА МІКРОБІОЛОГІЇ КИЄВСЬКОГО МЕДИЦИНСЬКОГО ІНСТИТУТА
В 20-Х - 30-Х РОКАХ ХХ ВІКА: СОБІТТЯ, ФАКТЫ, ДОКУМЕНТЫ

Мельник В.В., Широбоков В.П., Яворовский А.П.

Національний медичний університет імені А.А. Богомольця

Резюме. В статті розглядаються репресії стосовно учених в 20-х – 30-х роках ХХ століття в Україні. На основі архівних даних представлена і проаналізована інформація про репресії стосовно співробітників кафедри мікробіології Київського медичного інституту: завідуючого кафедрою М.П. Нещадименко, асистентів П.Г. Шеремета і С.С. Дяченка.

Ключові слова: репресії, Київський медичний інститут, кафедра мікробіології, М.П. Нещадименко, П.Г. Шеремет, С.С. Дяченко.

THE MICROBIOLOGY DEPARTMENT OF KYIV MEDICAL INSTITUTE
IN THE 20S – 30S OF THE 20TH CENTURY: EVENTS, FACTS, DOCUMENTS

Melnik V.V., Schyrobokov V.P., Yavorovskyy A.P.

Bogomolets National Medical University

Abstract. The article deals with the repressions of scientist in the 20s – 30s of the 20th century in Ukraine. The information about repressions of the teaching staff of the microbiology department of Kyiv medical institute (M.P. Neshchadymenko, P.G. Sheremet, S.S. Dyachenko) according to archives materials is presented and analyzed.

Key words: repressions, Kyiv medical institute, microbiology department, M.P. Neshchadymenko, P.G. Sheremet, S.S. Dyachenko.

Список литературы

- Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937-1938 роках. Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / К., 2006. – 22 с.
- Гусев В., Верба І. ... «Ягідки взріли потім» (З чого почало «перековувати» харківську інтелігенцію радянське правосуддя) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1. – С. 157-165.
- Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації») // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1. – С. 240-252.
- Гусев В.І. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації» // Віче. – 1994. – №10. – С. 119-128.
- Данилов А. «Изъятие» интеллигенции // Еженедельник 2000. – 2008. – №1-2 (397). – 11-17 января 2008.
- Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з академічною наукою. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С. 70-88.
- Галузевий державний архів СБУ. – Ф.6. – Од.зб. 67093 ФП. – Том №2288. – Архівно-кримінальна справа Бережанського П.Г. – Т.1. – 55 арк.
- Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 263. – Сп. 47543 ФП. – Архівно-слідча справа Нещадименка М.П. – 139 арк.
- Галузевий державний архів СБУ. – Ф.6. – Од.зб. 37173 ФП. – Архівно-кримінальна справа Шеремета П.Г. – Т.1. – 55 арк.
- Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). – Особова справа Нещадименка М.П. – Ф. Р-352. – Оп.1. – Од.зб. 1236. – 166 арк.
- ЦДАГОУ. – Сп. 52797 ФП. – Архівно-слідча справа Вашетко М.П. – Т.2. – 224 арк.
- ЦДАГОУ. – Сп. 48563 ФП. – Архівно-слідча справа Клейна Б.І. – 115 арк.
- ДАМК. – Ф. Р-352. – Оп.1. – Од.зб.2511.
- ЦДАВОВУ. – Особова справа Шеремета П.Г. – Ф.Ф-166. – Оп. 12. – Од. зб. 8647. – 14 арк.
- Шеремет П.Г. Фільтрація імунних сироваток через азбестоцелюлозні «СФ» фільтри на біофабриках // Праці Київського санітарно-бактеріологічного інституту. – 1937. – Т.1. – С. 218-225.
- Гроссер М.А., Шеремет П.Г., Борнгаупт Г.Ф. Знешкодження питної води бактеріальними фільтрпре-сами // Праці Київського санітарно-бактеріологічного інституту. – 1937. – Т.1. – С. 226-229.
- Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 6. – Од.зб. 37173 ФП. – Контрольна справа Шеремет Петра Герасимовича. – Т.1. – 62 арк.
- ЦДАГОУ. – Сп. 44511 ФП. – Дело №49829/147422 по обвинению Дяченко Сергея Степановича. – 115 арк.